

INSCRIPTIILE PE MORTARIA DIN MOESIA INFERIOR (I)*

CONSTANTIN C. PETOLESCU

În cursul săpăturilor din așezările romane apar deseori fragmente sau chiar exemplare întregi de recipiente confecționate din lut ars, cunoscute în literatura de specialitate sub numele de *mortaria* sau *pelves*¹. Uneori apar și majore de piatră (marmură sau calcar), unele purtând și inscripții²; ele nu constituie însă obiectul acestui studiu.

Deosebit de importante sînt aceste vase pentru studiul relațiilor comerciale; dar adesea ele nu conțin ștampilă, ceea ce face ca valoarea lor să fie din acest punct de vedere minimă — mai ales că nu există o publicație exhaustivă dintr-o anumită zonă (de exemplu, de la Dunărea de mijloc și de jos), care să cuprindă și exemplarele cu ștampilă, și pe cele anepigrafice³.

* Studiul de față reprezintă prima parte a unei lucrări mai ample cu referire și la Dacia și care va vedea lumina tiparului într-unul din numerele viitoare ale revistei.

¹ Despre acestea, a se vedea: DA, s.v. *Pelves*; CIL, XIII, 1, p. 77; CIL, X, p. 864; W. Deonna, în *Anzeiger für schweizerische Altertumskunde*, 31, 1929, p. 18—19; Brian A. Spakes — Lucy Talcott, *The Athenian Agora*, XII/1, 1970, Princeton, New Jersey, p. 221—223 și pl. 90—92; D. Baatz, *Reibschale und Romanisierung*, în *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta*, 17/18, 1977, p. 145—158 (cu bibliografie). Ca și alte piese din aceeași categorie (*instrumentum*), mortariile au atras atenția epigrafiștilor, ele fiind cuprinse în marea culegere de inscripții latine: CIL, III, 13 550, 1—3, 14 113, 1—2, 14 202, 6 e, 15 214, 12 011, 1—18; CIL, VIII, 22 636, 19—21; CIL, X, 8048, 1—49; CIL, XI, 6700, 8 115, 6 693; CIL, XII, 5 685, 1—46; CIL, XIII, 10 006, 1—178; CIL, XV, 2 422, 2 423, 2 428, 2 436, 2 450, 2 454, 2 458, 2 465, 2 482, 2 486. La acestea se adaugă o serie de studii și note, apărute în diferite lucrări (în special cele tratînd *limes*-ul roman în Germania și Austria) sau reviste de specialitate.

² IDR, II, 466 (Romula); III/2, 576 (Ulpia Traiana Sarmizegetusa).

³ În literatura arheologică românească, ele au atras de multă vreme atenția. Dintre lucrările mai importante, amintim sinteza lui V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929, p. 68—69, unde se face o primă prezentare a acestui gen de produse. O serie de aprecieri și observații a făcut D. Tudor, în

Forma acestor produse este bine cunoscută: au aspect albiat (*pelvis*), cu interiorul în formă de calotă. Se cunosc o serie de variante, dar ele se încadrează în general în același tip, care se menține consecvent, cel puțin în epoca imperiului timpuriu. Forma este cerută de funcția (întrebuițările) vasului, problemă asupra căreia ne vom opri în paginile ce urmează.

Vasul este larg deschis, totdeauna înălțimea sa fiind mai mică decît jumătate din perimetrul deschiderii; fundul larg (plat, alteori prevăzut cu inel) asigura stabilitate vasului. Pereții sînt groși și rezistenți. Buza este groasă și adesea răsfrintă în afară; aceasta permitea a apuca vasul în siguranță. Aproape totdeauna vasul prezintă un fel de îngroșare în exterior în formă de deversor (*crestatum*) — mai larg spre interior, mai îngust în partea din afară.

Interiorul vasului este prevăzut cu o căptușeală de pietricele — uneori grăunțe ascuțite de cuarț, care aveau un rol bine determinat în funcționalitatea vasului.

Calitatea acestor recipiente diferă. Unele sînt confecționate din pastă mai fină, chiar în tehnica sigilatelor⁴. Dar dintre cele descoperite în Dacia, cele mai multe sînt dintr-o pastă comună sau chiar grosolană, amestecată cu pietricele; este îndeosebi cazul pieselor de fabricație locală, apărute pretutindeni, în special în castre (*Micia, Micăsasa, Po-taissa-Turda, Porolissum, Romula, Sucidava, Cătune*). Din cauza îndelungatei întrebuițări, interiorul unora este foarte ros sau chiar prezintă orificii⁵.

Aceste piese erau produse în tipare sau la roată; cele din Dacia aparțin probabil celei de-a doua categorii, deoarece pînă acum nu cunoaștem încă vreun tipar de *mortaria* de pe cuprinsul provinciei noastre.

cele patru ediții (1942, 1958, 1968, 1978) ale monografiei sale *Oltenia romană*; aceleiași provincii i-a dedicat Gh. Popilian un subcapitol din teza sa *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976, p. 46—49. Publicări importante de acest gen s-au făcut în special de V. Culică SCIV, 22, 1971, 2, p. 331—336 (descoperirile de la Ostrov, dar cu unele lecturi incomplete, revăzute de Cl. L. Băluță) și Cl. L. Băluță, *Apulum*, XV, 1977, p. 243—245 (ștampile de la Apulum): alte piese se află strînse în vol. II și III/1—2 din culegerea națională de inscripții antice (IDR, cu unele rectificări și completări propuse de C. C. Petolescu: vezi cronică epigrafică din SCIVA. 32, 1981, 4, p. 593 și urm., nr. 23, 24, 31, 43, 44, 53, 54, 61, 73, 74). Prezentări de sinteză au făcut Cl. L. Băluță și I. Șerban, în *Rei Cretariae Bonanae Fautorum Acta*, 19/20, 1979, p. 203—213 (vezi mai nou Cl. L. Băluță, *Pontica*, 14, 1981, p. 263—267); C. C. Petolescu, *Inscriptions des mortaria de Dacia et Srythia Minor* (comunicare prezentată la cel de-al doilea seminar internațional „Terra antiqua Balcanica“, Veliko Tirново, septembrie 1979); idem, în *Studia antiqua et archaeologica*, I. *Corolla memoriae Nicolai Gostar dedicata*, Iași, 1983, p. 172—177: cîteva probleme au fost expuse și în studiul nostru, publicat în *Revista de istorie*, 34, 1981, 4, p. 708—709, și în *Memorias de Historia Antigua*, IV, 1980, p. 55 (*Actas del Coloquio* 1980 „Formas de intercambio durante la Antigüedad“, Santander) (versiune franceză).

⁴ Vezi discuția la Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, p. 4.

⁵ Un fragment de *mortarium* de la Aiton (jud. Cluj) prezintă un orificiu acoperit cu o „plombă“ de plumb (I. Moțu, *Acta Musei Porolissensis*, V, 1981, p. 294).

Producerea cu roata olarului este evidentă în cazul unui recipient descoperit în săpăturile din castrul de la Jidava (Cîmpulung)⁶.

Cui foloseau aceste produse? Un răspuns la această întrebare se poate da numai prin cartografierea descoperirilor — atât a celor ștamplate, cât și a celor anepigrafice. Astfel, în Moesia Inferior se pot cita localitățile: *Oescus*, *Novae*, Pavlikeni, *Durostorum*, *Carsium*, *Troesmis*, Barboși (—Galați), *Histria*, precum și *Tyras* și *Olbia*; din Dacia: *Sucidava*, *Romula*, Slăveni, *Buridava*, Cîmpulung (Jidava), Răcari, *Tibiscum*, *Drobeta*, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, *Micia*, *Ampelum*, *Apulum*, *Porolissum*, Ilișua. Din toate acestea provin piese cu șampilă; fragmente neștamplate — cel puțin din Dacia, unde situația este mai bine cunoscută, datorită publicațiilor și informațiilor mai numeroase — se mai pot cita de la Cătunele de Motru, *Porolissum*, Micăsasa, *Potaissa* etc. Se poate aprecia (cu câteva excepții: Pavlikeni sau *Histria* în Moesia Inferior, *Ulpia Traiana* sau Micăsasa în Dacia) că majoritatea acestor piese provin din castrele romane — fie ele situate pe *limes*-ul dunărean, fie pe cel dacic. Astfel, aceste produse sînt legate de castru și viața militară.

De altfel, D. Tudor a remarcat de mai multă vreme că aceste produse erau frecvent folosite de soldați⁷. În același sens, Gh. Popilian invocă un exemplar (aflat acum în muzeul din Viena) cu șampilă *LATINVS FEC LEG XIII*, putînd fi vorba de un ceramist al legiunii XIV Gemina⁸. «Aceasta este dovada de netăgăduit că în castrele romane se confecționau *mortaria* și că ele făceau, desigur, parte din bagajul unui soldat» — scrie Gh. Popilian⁹. Aceasta ar explica, de asemenea, prezența lor pe spații extrem de întinse: astfel, exemplare originare din Siria de nord se întîlnesc în Cipru, sud-estul Asiei Mici, Egipt, Grecia, Dalmatia, Italia (Roma), Strasbourg (Argetoratum), pînă în Britannia (Risingham-Habitancium)¹⁰. Spre deosebire de provinciile occidentale, unde aceste produse intrau în viața cotidiană a fiecărui roman, în provinciile de pe *limes*-ul dunărean ele aparțin aproape în exclusivitate castrului. Faptul că apar și în unele așezări civile nu se opune acestei concluzii: ele sînt în număr redus și pot proveni de la foști militari; de asemenea, pot aparține unor ateliere ceramice care lucrau tot pentru castre. Oricum, pentru caracterul militar al acestor produse în provinciile dunărene, pledează faptul că ele provin cu precădere din mediul militar.

Întrebuințarea acestor recipiente a fost și ea subiect a numeroase discuții. Aceasta se datorează faptului că izvoarele antice sînt extrem de lacunare în această privință — arheologii fiind obligați să deducă acest rol din forma și funcționalitatea recipientului. Avînd în vedere forma mortariului, ca și faptul că în pastă, pe pereții interiori și în

⁶ Em. Popescu, Eugenia Popescu, în *Studii și comunicări*, Pitești, 1968, p. 72, fig. 6; *idem*, în *Materiale și cercetări arheologice*, IX, 1970, p. 254, fig. 6 („vas cu mozaic“).

⁷ D. Tudor, *Oltenia romană*⁴, București, 1978, p. 84.

⁸ Gh. Popilian, *op. cit.*, p. 47 (cu bibliografia).

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ J. W. Hayes, *Hesperia*, 36, 1967, 4, p. 341, fig. 4 (hartă).

special spre fund, se fixau pietricele sau chiar silexuri pentru a face interiorul cît mai aspru, unii cercetători cred că acest gen de recipiente foloseau pentru zdrobirea grăunțelor sau chiar a legumelor fierte; apa era evacuată prin deversor. Alții cred că aceste vase erau mai degrabă folosite pentru smîntînire sau închegarea laptelui¹¹.

După Gh. Popilian, «S-ar putea ca și unii și alții să aibă dreptate. Credem că *mortaria* din pastă mai grosolană și cu silexuri în pastă pe fundul interior au fost întrebuințate pentru sfărîmarea grăunțelor și a legumelor»; «Este greu să presupunem că exemplarele confecționate din pastă fină sau în tehnica sigilatelor erau folosite pentru același lucru ca acelea a căror pastă era mult mai grosolană și amestecată cu pietricele pentru a fi făcută mai aspră. Aceste *mortaria* puteau avea întrebuințări multiple, chiar și la închegarea laptelui»¹².

Într-adevăr, cum bine se știe, unele exemplare au interiorul ros sau chiar găurit — datorită frecării îndelungate. În acest scop, se folosea un *pistilum*, care putea fi din piatră, lut ars sau chiar din lemn — în special pentru zdrobirea legumelor. De acord cu Gh. Popilian, credem că recipientele de factură mai grosolană, cu pietricele în pastă, erau utilizate pentru zdrobirea grăunțelor și legumelor fierte; în schimb, cele cu interiorul mai lin, din pastă fină, serveau pentru închegarea laptelui. Mortariile erau preferate de soldați și în cazul celei de-a doua întrebuințări menționate, deoarece aceste recipiente erau mai rezistente la transport, fiind adesea purtate de soldați în bagajele lor. Altfel, nu s-ar explica de ce aceștia nu foloseau castroane de lut, cunoscute prin cercetările din castre cu o mulțime de forme¹³.

*

În continuare, prezentăm un catalog al mortariilor șampilate descoperite în Moesia Inferior; publicarea se face urmînd criteriile adoptate de culegerea națională de inscripții (*Inscripțiile antice din Dacia și Scythia Minor*). Studiul epigrafic urmează a fi publicat într-un număr viitor al acestei reviste.

CATALOGUL DESCOPERIRILOR

MOESIA INFERIOR

I. OESCUS (Ghigen, R. P. Bulgaria)

1. Fragment (?) de buză de mortarium. Detaliile necunoscute.

A. Frova, *Izvestija-Sofia*, 17, 1950, p. 55 (mențione).

Se menționează o șampilă de tipul MEMNONI ARTEMIDORI. Din context, rezultă că era aplicată pe un *mortarium* (?)

¹¹ Sinteza discuțiilor la Gh. Popilian, *loc. cit.*

¹² *Ibidem.*

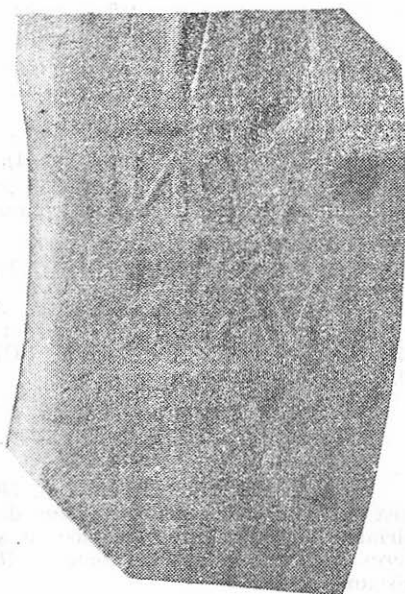
¹³ Desigur că *mortaria* serveau și în alte scopuri culinare: de exemplu, pentru prepararea unor sosuri picante, pentru care, D. Baatz, *op. cit.*, p. 149—150, transcrie (după autorii antici) o serie de rețete.

BRYTTU
CVSTALI

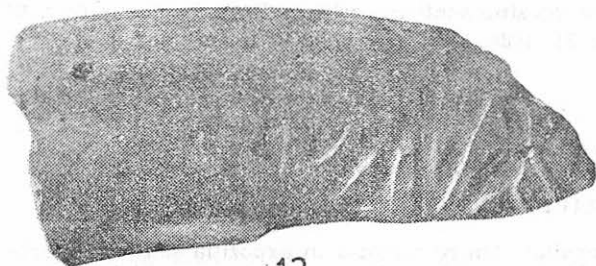
4

10

7

12

FILEMON
ARETI OFEC

11

15

13

16

Pl. I. Stampile pe *mortaria* de la Novae (4), Durostorum (7, 10, 11, 12), Carsium (13), Histria (15), Barboși (16).

2. Fragment (?) de buză de mortarium. Detaliile necunoscute.

A. Frova, *loc. cit.* (supra, nr. 1).

Ștampilă de mortarium de tipul FILEMON ARETIO FEC; autorul arată că este analog cu altul de la Silistra (Durostorum) (la noi, *infra*, nr. 11).

3. Fragment (?) de buză de mortarium. Detaliile necunoscute.

A. Frova, *loc. cit.* (supra, nr. 1).

Ștampilă de mortarium, de tipul ALEXANDER [*Domitiani fecit*]; este desigur analog cu alte exemplare cunoscute la Durostorum (*infra*, nr. 9) și Ampelum.

II. NOVAE (Șiștov, R. P. Bulgaria)

4. Fragment (?) de mortarium. Alte detalii necunoscute (autorii nu fac alte mențiuni; nu este amintit nici muzeul unde se păstrează). *Izvestija-Sofia*, 32, 1970, p. 58, fig. 6; cf. C. C. Petolescu, *SCIVA*, 31, 1980, 1, p. 119; idem, *SCIVA*, 31, 1980, 3, p. 460, nota 32.

BRVTTI[di]

[A]VGVSTA[is]

În *Izvestija-Sofia*, 32, 1970, p. 58, se face observația: „*Bruttidius Augustalis* a fost cel mai cunoscut *officinator* din *figlinae Oceanae Minoris* ale împăratului Hadrian“, dar trimiterea se face la ștampile tegulare (pentru acestea, cf. recent *Lateres signati Ostienses*, Roma, 1978 nr. 353—361. Cf. și descoperirea de la Tibiscum.

5. Fragment de buză de mortarium cu ștampilă; am notat-o cu ocazia vizitei organizate pentru participanții la colocviul „Terra antiqua Balcanica“ (27 septembrie 1979). Se afla în microexpoziția șantierul arheologic de la Novae (inv. 648).

C. C. Petolescu, *SCIVA*, 31, 1980, 3, p. 459, nota 16 (mențiune).

„LEM...

...NNE...

Cf. descoperirile de la Răcari și Tibiscum.

III. PAVLIKENI (R. P. Bulgaria)

6. Mortarium întreg, ștampilat. Am remarcat-o în expoziția șantierului arheologic Pavlikeni, în ziua de 26 septembrie 1979, cu ocazia excursiei organizate pentru participanții la colocviul „Terra antiqua Balcanica“; săpături efectuate de Bogdan Sultov (Tîrnovo), cu permisiunea căruia am notat piesa.

C. C. Petolescu, *SCIVA*, 31, 1980, 3, p. 460, nota 28 (mențiune).

THEOTIMI

STEFANI

IV. DVROSTORVM (com. Ostrov, jud. Constanța)

7. Buză de mortarium. Litere înalte de 12 mm; imprimare retrogradă. Muzeul din Călărași; inv. 11 445.

V. Culică, *SCIV*, 22, 1971, 2, p. 332, nr. 2, fig. 1/2 și 2/3 (fără transcriere, numai datele tehnice și ilustrație; dar desenul nu este corect). Cf. Cloșca L. Băluță, *Apulum*, XV, 1977, p. 249 și nota 15, p. 252, nota 19 (care îl identifică cu tipul de ștampilă de la Apulum).

[...I]DONI

[E]VARES...

8. Buză de *mortarium*. Litere înalte de 12 mm, probabil imprimare retrograd. Muzeul din Călărași; inv. 11 446 (?).

V. Culică, SCIV, 22, 1971, 2, p. 332, nr. 2, fig. 1/1 (fără transcriere; doar desen — care însă nu este corect).

HOOE (?)

Ɐ Ɀ AI (?)

În r. 1 literele par pozitive, în r. 2 retrograde. Probabil însă că este vorba de aceeași ștampilă cu cea de la nr. 7.

9. *Mortarium* păstrat aproape în întregime; dublu ștampilat. Litere înalte de 7 mm. Muzeul din Călărași; inv. 11 448.

V. Culică, SCIV, 22, 1971, 2, p. 335, nr. 4.

a) [ALE]XAND[ER] DO-
[MI]T[IANI] FECIT

b) [AL]EXANDER D[O-]
[M]ITIANI FECIT

Vezi exemplarul de la Ampelum.

10. Buză de *mortarium*. Litere înalte 9—11 mm. Muzeul din Călărași; inv. 5203.

V. Culică, SCIV, 16, 1965, 2, p. 373—377.

MARCVS A-
RETIO FEC(it)

Cf. exemplarele de la Romula, Buridava, Ulpia Traian Sarmizegetusa.

11. Fragment de *mortarium*. Dimensiuni necunoscute. Altădată la MNA; acum dispărut.

Gr. G. Tocilescu, AEM, 19, 1896, 1, p. 85, nr. 19; CIL, III, 14 215, 14 („stilo scripta in margine vasis”); G. Popa-Lisseanu, *Încercare de monografie asupra cetății Dirstorul-Siliștra*, București, 1913, p. 49—50.

FILEMON
ARETIO FEC

12. Fragment de buză de *mortarium* din pastă gălbuie, puternic arsă. Ștampila este prost imprimată, pe un rând, de-a lungul buzei; după datele autorului, pare a fi înaltă de 3,5 cm. Muzeul din Călărași; inv. 11 447.

V. Culică, SCIV, 22, 1971, 2, p. 332—333, nr. 3, fig. 1/3, 2/2 (desen și foto, fără lectură).

P AVR... (?)

Literele sînt nesigure; eventual ligatura V+R.

V. CARSIUM

13. Buză de *mortarium* cu ștampilă; litere pozitive, înalte de 11 mm. Descoperită în anul 1960 de Done Șerbănescu (passim). Acum se află la Muzeul Național de Istorie, București; inv. 74 121.

C. C. Petolescu, în *Studia antiqua et archaeologica*, I, Iași, 1983, p. 174, fig. 1/8 (desen).

PRIMGE

DD (în continuare, rămurică).

VI. TROESMIS (Iglița, jud. Tulcea)

14. Buză de mortarium ștampilat. Dimensiunile cartușului: 7×3 cm; ștampila ștearsă, doar în r. 2 pare a se vedea un V. Muzeul Deltei Dunării, Tulcea (informație A. Opait).

Non vidi.

VII. HISTRIA

15. «Fragment de mortarium roman descoperit în vechile săpături. Ștampila ce purta se păstrează parțial, numai în partea inferioară, era dreptunghiulară și separată în lung, la mijloc, de obișnuitul spic de grâu. Literele erau imprimate invers și înalte de 10 cm. Se citesc: *Fann[i]*. Acest Fannius era desigur, un olar local și roman, din sec. II-III e.n.».

D. Tudor, *Pontica*, 13, 1980, p. 245, nr. 27, fig. 2/13 (desen).

Ar putea fi o ștampilă de tipul *Theotimi/Ștefani*, cunoscută deja în Moesia Inferior și Dacia (cf. descoperirile de la Pavlikeni, Jidava, Ulpia Traiana Sarmizegetusa).

VIII. Earboși (mun. Galați)

16. Mortarium dublu ștampilat. Litere înalte de 8 mm; în r. 1, ele sînt imprimate negativ (în r. 2, *N* invers).

S. Sanie, *SCIVA*, 26, 1975, 2, p. 190-191, nr. 4, fig. 1/5-6 și 2/6; idem, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (secolele II î.e.n. — III e.n.)*, Iași, 1981, p. 90-91, nr. 1, pl. 3/9 a-b și 37/6.

ΦΙΛΕΜΟΝΟC

ΦΙΛΕΜΟΝΟC

În r. 1, ștampila este aplicată retrograd, în r. 2 pozitiv (dar litera *N* este inversă).

17. «Mortarium asemănător cu exemplarul precedent (d. 55,5 cm; în. 18,6 cm), cu ștampila incompletă. Posibil să fie sfîrșitul numelui Theotimus scris pe două rînduri ca pe un mortarium descoperit la Romula».

S. Sanie, *Civilizația romană...*, p. 91, nr. 2 (fără ilustrație).

IX. TYRAS (Cetatea Albă)

18. Ștampilă de mortarium; nu se dau detalii, nici nu se arată unde se păstrează.

E. M. Staerman, în *Kratkie soobsçeniija*, 36, 1951, p. 43.

La locul citat se arată că este vorba de o ștampilă imprimată pe două rînduri; în r. 1 numele lui Philemon, în r. 2 Minncus (nu știm exact în ce formă apar, nici dacă este *Filemon* sau *Philemon*; autoarea doar le comentează. în limba rusă).

19. Ștampilă de mortarium. Nu se dau detalii, nici nu se arată unde se păstrează.

E. M. Staerman, *loc. cit.* (nr. 18).

Ștampila este imprimată pe două rînduri, între care se află o ramură de palmier. În r. 1 se află numele Philemon, în cel următor ---*petio fec(it)*.

X. OLBIA (U.R.S.S.)

20. Ștampilă pe mortarium. Nu se dau detalii, nici nu se arată unde se află.

E. M. Staerman, *loc. cit.* (vezi nr. 18).

R. 1 este șters, apoi se vede imprimată o ramură de palmier; în rîndul următor este scris: ...*etio fec(it)*. După E. M. Staerman «și a doua categorie de ștampile obține ale lui Philemon se reconstituie ca *Philemo/[A]petio fec(it)*; numai că în locul literei *r* se află litera greacă ρ ».

INSCRIPTIONS DES MORTARIA DE MOESIA INFERIOR (I)

Résumé

CONSTANTIN C. PETOLESCU

L'auteur présente un répertoire des estampilles des *mortaria* mis au jour dans la région du Bas-Danube.

On connaît des noms de ceramistes qui ont envoyé leurs produits sur le territoire de la province. L'étude épigraphique et historique sera publiée dans un numéro à suivre de cette revue.